

8699
KUNGL. UNIVERSITETETS BIBLIOTEK
UPPSALA

—
Landsmålsarkivet
—

Dalarna

Ore sm

Engberg, R. 1935.

ULMA:s frigel. 12 Fåbrovåsen.

19 H. 4c

L.L. Exc. J.P.

Fäbodväsen.

Dalarna.

Ore.

R. Engberg.

Ink. 1/8 1935.

Frågelistan besvarad för Ore socken av
Ragnar Engberg i Arvet.

1. Fäbodernas allmänna anordning.

Fäbodar kallas budär. Fäbodställen
benämnda efter tiden eller läget funnas icke.
Det fäbodställe, som i vår by, sedan långt
tillbaka varit i bruk är Arvåsen. De gamlas-
te fäbodarna är Lifaståsen och Lålen.

Fäbodstället Arvåsen har fått sitt namn
av byn Arvet, vilken är ägare till fäboden.
Lifaståsen har långt tillbaka varit bebott
även under vintern av en man som blev
kallad Lifastås Willhålm, han hade över-
sin familj där. De nu öde platser där
förut fäbodar funnits och spår synes
kallas i Orespråket sjflagde fäbudär.

Landsmålsarkivet Uppsala 8699
R. Engberg. 1935. ORE

DAL.

Frgl. 12

2. Fäbodvallan och omgivningarna.

Den till fäbodstället hörande belesmarken benämndes löte. Det område på fäbodstället där husen voro belägna kallades wöllem. Detta bebyggda område var inhägnat. Gårdsgården kallades fjurgåle. Särskilda kokplatser under bar himmel förekom, dessa voro gjorda av upplagda stenar och på senare tider även omgivna av bräder, en sådan kokplats kallas myrhytt. Längst tillbaka funnos inga sådana platser, man var då mycket rädd för elden och vågade icke elda ute under bar himmel. De grytor som funnos voro skwälogryta och myrogryta. Vatten tog man i en kölldo - källa i närheten av fäbodstugan. Några särskilda vattningställen för kreaturen funnos icke utan de fingo leta sig vatten i bäckar och äar bäst de kunde.

Fähusen voro i regel placerade ej långt
ifrån stugan. Inhägnad väg till fähusen
fanns den kallas kya = kya. En kya är
en inhägnad väg och den skall vara
så int kurer kum yvärallt = så att inte
korna kommer överallt på vallen. Över
fäbodvallen fanns särskild väg för an-
dra kreatur som skulle till en annan
fäbod. De kor som gick igenom en fäbod
finns inte stanna på vallen för att äta
utan måste forträtta förbi. Huset som an-
vändes till bostad kallas storköjs. Senare
tidens bostad i fäbodarna kallas fäbodstuga
men den har murad eldstad i ena hörnet
och skorsten. I fäbodstugorna fanns även
golv av trä vilket däremot ej var fallet
i storköjen. Längs efter liwän = laven fanns
en sittbänk. Fotspyrn fanns icke utan man

4.
fick ta fotspjårn mot väggen. Särskilt
hus för förvaring av mjölk, ost och smör
fanns, det kallades mjölkstuga. Mjölkstugan
var under samma tak som böningshuset
men avdelades i två rum genom en swalå.
Något särskilt kökhus fanns inte utan
man kokade i böningshuset eller i den
förut omtalade mysuhyttan. Att man
hade särskilt hus för främmande före-
kom inte utan fick man främmande fingo-
de som fick plats ligga i stugan, de övriga
fingo ligga i någon lada. Fåhusen hemma
i byn skilde sig ganska mycket från fjäså
uppe i fåbodvallen. Fåhuset i fåbodvallen
hade inga fönster utan bara två gluddjär-
gluggar en på var gavel. Trorna i fåbod-
vallen voro bundna med vidfjeband
trädde genom hål i väggen. Dessa band

5
kallas länkar. De andra hus som förekomma på en fåbodsall är hölador. Vedlides användes inte, utan veden högs och staplades upp utanför fåbodsstugan. Höladorna kunde vara gemensamt för flera gårdar.

Organisation

Ägare till ett fåbodsställe var hela byn. Fåboden Arvåsen har fått namn av byn Arvet viken äger fåbodsstället. Delägarskap i en fåbodsall kallades en del. Ett sammankommande uttryck för alla delägarna i en fåbodsall fanns det hette fåbolaja. Föreståndaren för ett bodlag kallades bodhall. Den av delägarna som hade de flesta kreaturen, men i många fall förekom det att samma person var såväl byföreståndare som fåbods-föreståndare. Vallarna slogs icke gemensamt utan var delägare fick slå vallen var för sig.

Det förekom aldrig under äldre tider att man försäkrade kreaturen utan blev det en ko som dog så fick man väl bära förlusten.

Livet på fäbodvallen.

De personer som vanligtvis vistades på en fäbodvall var de som skötte om djuren och skötte om arbetet med mjölken och av denna tillverkade andra produkter. Dessa göromål sköttes av en person denna kallades gällkulla.

En fäbodkulla brukade sällan ha någon till hjälp. Ibland brukade man nre från byggen komma upp och hjälpa till med vedhuggning o. dyl. En fäbodpigas göromål för en dag äro: 1. upp å kok kaffe, syl å mjölkja, in å sila, sta å låsa, rån ned mjölkje, djär ust, kok mys, tjinn smor, don gryker så sku kunär in, så sku dam å stäfjur så ti å mjölkja. Arbetsdagen började kl 8 och slutade 7.

Att hålla reda på tiden utan klocka gick
bra ty däm hade solmärkte = De hade solmärkte
avkastningen av djuren i fåbodarna kallades
sojlä. Hur ofta man kom och hämtade det
var olika, ibland kunde det dröja en vecka
ibland två eller tre veckor. När de hade varit
och hämtat avkastningen sade man, däm a wä
ätlär klywän. En fåbodpiga kunde
ätaga sig att sköta mellan tio och
femton kreatur. När hon hade hand om
kreatur från olika gårdar skilde
hon på avkastningen. Osten tillverka
des var för sig. Att man märkte de olika
ostarna kunde även på en del fåbodas
förekomma. Några anteckningar gjordes
icke. Fåbodpigarna fingo i regel kontant
betalning, de fingo naturligtvis maten,
dessutom fingo de ibland extra betalt, denna

Landsmålsarkivet Uppsala 8699
R. Engberg. 1935. ORE

DAL.

Frgl. 12

8.

extra betalning kallas stanning. De fingo
då kontanter eller kläder. Fäbodpigorna
skulle förutom de vanliga göromälen
göra vispar och kvastar samt länkas till
kreaturen, dessutom skulle hon sticka
strumpor. Någon kväll kunde fäbodpigorna
samlas gemensamt i en stuga och hålla
på med diverse arbeten. Den enda hälg som
firas i fäbodarna är midsonnas. I swälan
lägg dän in granräjs på midsonnarafton.
De maträtter som användes vid midsonnas
var klimpwätling - klimpvätling, flåter - en slags
grädde, och filbunt. Om pojternas besök i
fäbodarna sådes att dän ska si budar a
fria. Fäbodpigorna hade en särskild hälg
som de kallade sundargärd, det var en
fri söndag för fäbodpigorna och då bruk-
ade de få påhälsning av pojterna från byn.

Fäbodpigorna brukade vid hemkomsterna
till byn bli bjudna på traktering hos dem
som de skötte kreaturen, åt Fäbodpigorna
blevo, även någon gång under vintern, bjudna
på traktering. Fäbodpigorna fingo en
ost som kallades lillost under tiden de voro
i fäbodarna denna ost sparades till hemkomsten,
när sedan fästmannen kom på besök blev
han bjuden äta av lillosten. Stackars den flickan
som inte hade någon lillost med sig hem
från fäboden, hon fick då stela av fästmannen.
När pojkarne brökte flickorna i fäboden
brukade de ha något med sig till dem, det
var då huvudsakligen tobak och brännvin
som utgjorde deras presenter. Förr i tiden var
det vanligt att flickor rökte eller luggade
tobak och drack brännvin. När en pojke
besökte en flicka för att smaka på lillosten

lillost

Landsmålsarkivet Uppsala 8699

R. Engberg. 1935. ORE

DAL.

Frgl. 12

brukade flisan också få presenter det
brukade då vara en halvduk eller dylikt

Flyttningarna.

ett flytta till och från fäbodvallen kallas att
baföra. Man forslade saker till och från fä-
bodvallen genom att kyrwa. De saker som
forslades till fäbodarna medelst kläy-
ning var byttur, uskunns och slätjur-
mjöl. Flyttningen till fäbodarna skedd
omkring svantledagen. Vissa dagar ansågos
olyckliga till flytt dagar. Det var t. ex. inte
bra att flytta en onsdag eller en torsdag.
Man brukade flytta hem från fäbodarna
ett tag det var i slutet av juli och början
av augusti denna flyttning kallas milla
budfärdom. Folk från hembyn som besökte
fäbodarna kallades hemanfolk. När man
började med förberedelserna till fäbodflyttningen

företom det att man sängade ihop djuren
man sade då om den som följde med, att
han eller hon hade varit sta å gätt. Små-
kreaturen brukade skickas iväg till fåbodarna
tidigare än de andra djuren. När man kom till
fåboden på våren skulle först kaffepannan
på elden, när man druckit kaffe blev det
att till å skura, plucka musor, hakka råjs och
högg wid - till att skura, plocka mossor, hakka
ris och hugga ved. När man flyttade från fåbo-
den skulle man don ihop - göra i ordning
efter sig i stugan. Att rusta sig i ordning för
sådan flyttning kallas att djar bafärsgåle.
Lista morgonen kokade man mjölksolä - en
siags ost som fåbodpiggen skulle ha.
Kreaturen skulle, när de flyttade till fåboden,
ha två nya vidjelänkar om halsen dessa
länkar tillverkades fåbodpiggen under gåtningen.

Vallningen.

Kreaturens fingo ej själva gå på bete i skogen utan följdes av ett valljon. Nu på senare tider få kreaturen gå själva i skogen. Ett valljon kallas gällkall. Ett maskulin substantiv användes även om kvinnliga valljon. I regel var det endast kvinnliga valljon på fåbodvallen. Valljonerna fingo icke blott valla utan måste deltaga i alla andra förekommande göromål. I de allra flesta fall fick en och samma person sköta både vallningen och de andra till ett fåbodluhörande göromålen. Stanning eller studska förekom förr i tiden tämligen allmänt. Pänninglönen beräknades i riksdaler. Ett valljon brukade få fyra riksdaler för en ko och en riksdaler för en get. För fåren beräknades ingen lön, men valljonerna kunde få något extra för dem

Hopan eller flårhopan kunde vara 8-10- eller
 12 stycken. Man sade t.ex. nu kum flårhopan -
 nu kommer hopan. Med en-gät, tvågät menas
 att valljonet får en eller två frisoändagar eller
gustsundag. Valljonets naturaförmåner bestod
 av mjölk smör och ost till behov, ibland
 kunde hon även få skor. Valljonets matsäck
 kallades gädmatsäcken. Extra matsäck fick valljonet
 till midsommar och slättern, den bestod av
 en missmörsbulle. Valljonets utrustning bestod
 av svenskor eller näverskor, stupsäckhus, gäds
okse, näverlure so di jån näverlure å blås ti.
 Näverluren bars i ett band över axeln. Sleke-pise-
 släke-skräppa, matsäckspåse - gädhuppen, eller
gädkunt, mjölkflaska - gädfflaska, smörasken -
smörastjen brödpåse - lidokuppen, saltpåse -
soltkuppen slidkniv - fälj-näiv. Klädedräkten
 skulle lagas och lappas före vallgången.

Valljonerna voro icke beväpnade. Först
skulle valljonet lösa eller läsa kreaturen.
Detta brukade ske klochan halv sju då var
det tärdags. Valljonet skulle följa kreaturen
ända från jäbodvallen. Skällkon och valljonet
skulle följas åt under vallningen. Valljonet
hade värskilda sockror till korna när de skulle
äta de brukade säga jäte nu, jäte nu. Man hade
tre gådsgångar - tre betesmarker och dessa besöktes
i tur och ordning. Kreaturen fingo, trots att
valljonerna voro med, många gånger gå efter
sitt eget huvud. Valljonerna brukade varje
dag sova middag. De hade då en särskild
isvohol där brukade de tända en eld som man
kallade myggjald. Denne eld ländes för att för
driva myggen från valljonet då hon sov. När
kreaturen lägo och idis slade sade man för döm
tugg ifjälto. Man brukade ibland gåta mot folk

gässel-
gång

från närliggande fåbodar. När använde tonerna till att medla varandra något t. ex att en ko hade försvunnit eller att man fått tag i en ko t. ex let inte, let inte, hänsen äro jämsa. Att sjunga eller eller sångvis ropas en vallät [kallas att luka].
 Om varg eller björn visade sig och valljont var ensam lät hon håret falla ner över axlarna och rufsade till det sedan tog hon yran och sprang runt och skrek tills odjuret lufsade in i stogen igen och försvann. När något kreatur kommit bort kuckade man en luddavel, ner till byn, eller om det var snycket långt dit skickades den till en närbelägen fåbod sedan gick man, man ur huse för att söka. Valljonen syrselsättning under vallningen var att förfärdiga krastar, tvagar, sticka strumpor o dyli. Valljonen skaffade sig kännedom om tiden genom solens ställning till vissa berg och en del skaffade sig kännedom genom getögonens läge.

locka

Landsmålsarkivet Uppsala 8699
 R. Engberg. 1935. ORE
 DAL.
 Frgl. 12

Lågnis och folkets förärande förbodelivet

Om vittnan eller båsta som hon kallas här finns en berättelse om hur hon besökte vallkullorna i Holmbergets förbodar. Två vallkullor var för ett so tal är sedan där uppe och vallade kreatur. De brukade alltid ha sällskap med varandra under vallningen så var även fallet nu. Den ene av kullorna, hon hette föresten Trarin, hade en dag sin far hos sig där uppe i förboden. Han var där uppe för att hugga ved och hjälpa till med andra grövre sysslor. En dag hade kullorna begivit sig till skogen med sina kreatur och gubben var ensam på vallen. Han stod på vedbacken och högg ved men blev efter en stund hungrig och gick in i slagan för att äta. Då han kom in fann han att Trarin satt på en stol och trammade sig, hon hade även sin bästa klänning på sig. "Kart ska du gå Trarin" sade gubben men fick inte något svar. Gubben brydde sig inte om

Landsmålsarkivet Uppsala 8699

R. Engberg. 1935. ORE

DAL.

Frgl. 12

att säga något mer utan fortsatt att äta. När hon
 ätit färdigt gick hon ut på vedbacken igen och fortsatte
 med vedhuggningen. När vallkullarna som hemfrågade
 gubben "skulle inte du Trarin hem du sa ju och kramade
 dig och hade tagit på dig din bästa klänning, när
 jag var inne och åt i middags. Trarin vände upp ett
 förvinst ansikte vid gubbens ord och nekade till
 att hon varit hemma vid middagstiden. Nu tyckte
 gubben att det började gå väl långt när hans egen
 dotter nekade till att ha varit hemma när han med
 sina egna ögon hade sett henne. Hur man nu pratade
 fram och tillbaka kom man till den slutsatsen att
 man hade haft berök av "basta".

Di gubben efter några dagar flyttade från fåbod-
 vallen blev de båda vallkullarna åter ensamma. De
 hade nog en förnimmelst av att de inte var riktigt
 ensamma i stugan men de brydde sig inte om
 det. 'Basta', som det naturligtvis var, brukade mest beröka

Landsmålsarkivet Uppsala 8699

R. Engberg. 1935. ORE

DAL.

Frgl. 12

dem om natten. De båda vallkullorna kunde ibland
 hära henne stöka framme vid spisen. En kväll
 sade Starin till sin samrat, "i kväll skall jag gömma
 disktvagan för henne, får vi se hur hon bär sig åt,"
 sagt och gick. På natten vaknade båda två vid
 ett fastligt oväsen inne i stigan. De reste på sig
 för att se vad som stod på, men just då lystnade
 larmet. De somnade igen och inget ovanligt hände.
 På morgonen begav sig kullorna iväg som vanligt
 med sina kreatur till skogen. Vid middags tiden
 brukade en av kullorna sova medan den andra
 gick vall. De beslöt att Starin skulle sova först.
 Hon hade sovit ett tag då hon rörde sig i
 sömnen och tråkade då få ronden på höften. Nu är
 det så att om "bästa" blir förförd på någon smyg
 hon sig på dem i sömnen och efterlämnar sitt
 visittkort, detta hade hon nu lämnat efter sig på
 höften åt Starin. Denne fick i det samma en rådan

Landsmålsarkivet Uppsala 8699
 R. Engberg, 1935. ORE
 DAL.

Frgl. 12

värk att hon nått och jämt kunde resa sig upp. När hon därefter tilltar in i skogen får hon se "västa" i en röd klänning och så utstöter "västa" ett hemskt hänskratt som ekar mellan bergen. "Västa" har nämnts på Trasin för att hon gömde boagan. Trasin blev därefter så sjuk att hennes mannat måste omedelbart frakta ner henne till bebyggda trakter. Hus hon fick ner henne till byggen minns hon inte, men faktum är att Trasin kom ner och måste omedelbart fraktas till sjukstugan. Där fick hon ligga i sju veckor innan hon blev bra i höften.

Som synes är det bäst att inte reta eller förskräcka "västa" eller någon annan underjordisk väarelse.

Landsmålsarkivet Uppsala 8699
 R. Engberg. 1935. ORE
 DAL.
 Frgl. 12